

תולדות היהודים

בארצות האיסלאם

מרכז דלאן אפר

תולדות היהודים בארצות האיסלאם

החקין והביא לדפוס : יצחק כהן

ספר זה יצא לאור בסיוע
המרכז לשילוב מורשת יהדות המזרח בחינוך וכתרבות
משרד החינוך והתרבות

תולדות היהודים בארצות האיסלאם

חלק ראשון

העת החדשה – עד אמצע המאה התשע־עשרה

מאת

שלום בר־אשר • יעקב ברנאי • יוסף טובי

עורך

שמואל אטינגר

מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל

ירושלים • תשמ"א

מפרסומי מרכז זלמן שזר

המערכת: פרופ' מנחם שטרן (יו"ר), פרופ' שמואל אטינגר, דר' ראובן כונפיל

צבי יקותיאל, י' יוסף כהן, דר' שלמה נצר

מרכז המערכת: יצחק כהן

הדפסה ראשונה — ספטמבר 1981

הדפסה שניה — נובמבר 1981

הדפסה שלישית — אוגוסט 1986

©

כל הזכויות שמורות למרכז זלמן שזר

ISBN 965-227-001-6

סדר ונדפס בדפוס 'דף-חן' בע"מ, ירושלים

Printed in Israel, 1981

תוכן העניינים

מבוא כללי מאת שמואל אטינגר עמ' ז

חלק ראשון: המרכזים היהודיים באסיה מאת יוסף טובי
יהודי חימן

מבוא 3; המיסגרת המדינית ומעמדם החוקי של היהודים בתימן 5; האירגון
הקהילתי והחיים הפנימיים 12; חיי הרוח 18; הקשרים עם ארץ-ישראל ועם
קהילות אחרות 20

יהודי כבל (עירק וכורדיסטן)

מבוא 24; המעמד החוקי והחברתי 27; הפעילות הכלכלית 34; ההנהגה היהודית
העצמית 35; הפעילות הרוחנית 41; הקשרים עם ארץ-ישראל ועם קהילות אחרות
45

היהדות האירנית

מבוא 48; המעמד החוקי והחברתי 50; המצב הדמוגרפי והפעילות הכלכלית
58; האירגון הפנימי 61; המצב הרוחני והתרבותי 64; הקשרים עם ארץ-ישראל
ועם קהילות אחרות 68

חלק שני: היהודים באימפריה העות'מאנית מאת יעקב ברנאי

קווים כלליים לתולדות האימפריה העות'מאנית 73; מבוא לתולדות היישוב
היהודי באימפריה העות'מאנית עד 1650 77; מעמדם החוקי והחברתי של
היהודים 82; אירגון הקהילות ומיבנן 88; החיים הכלכליים 95; החיים הרוחניים
101; היישוב היהודי בארץ-ישראל וקשריו עם התפוצות 110

חלק שלישי: היהודים באפריקה הצפונית וכמצרים מאת בראש

מעמדן המדיני של ארצות אפריקה הצפונית במאות ה-17-19 121;
דפוסייה הדמוגרפיים של יהדות אפריקה הצפונית מגרוש ספרד ועד המאה

ה'19 125 ; פרנסות היהודים ופעילותם הכלכלית 134 ; מעמדם החוקי ומצבם המדיני והחברתי של יהודי אפריקה הצפונית 143 ; אירגון הקהילה היהודית ומוסדותיה 159 ; החברה היהודית ועולמה הרוחני והתרבותי 170 ; הקשרים בין הקהילות והיחסים עם ארץ־ישראל 189 ; אחרית דבר : יהדות אפריקה הצפונית על סף זמנים חדשים 195

מקורות

המרכזים היהודיים באסיה

תימן — גזירות ורדיפות 199 ; קהילות תימן 204 ; האירגון הקהילתי של יהודי צנעא 208 ; תקנות 211

ככל וכורדיסתן — מעמדם של היהודים בסביבה המוסלמית 213 ; מסחרם של יהודי ככל 218 ; ההנהגה היהודית 220

היהדות האירנית — מעמדם המשפטי של יהודי פרס 229 ; עלילות־דם ושמדות 231 ; אנוסי משהד 235 ; מעמד ההנהגה הרוחנית 237 ; התנועה המשיחית בפרס 237 ; יהודי אפגניסתן 240 ; יהודי בוכרה 242

היהודים באימפריה העות'מאנית

האימפריה העות'מאנית וכיבושיה 247 ; קהילות ישראל באימפריה העות'מאנית 251 ; מעמדם החוקי של היהודים ויחס הסביבה הנוכרית אליהם 253 ; האירגון הקהילתי 259 ; פעילות כלכלית 265 ; ספיחי השכתאות 268 ; היישוב בארץ־ישראל והעליות אליה 270

היהודים באפריקה הצפונית ובמצרים

יישובי היהודים באפריקה הצפונית — משלחי ידם ופרנסותיהם 281 ; המעמד החוקי והחברתי של היהודים 287 ; הקהילה היהודית, סדריה ומוסדותיה 293 ; החינוך בקהילה היהודית 305 ; אופיה של החברה היהודית 310 ; בין קהילות אפריקה הצפונית לקהילות ישראל אחרות ולארץ־ישראל 318

מבחר ביבליוגרפי 327

ביאורי שמות ומונחים 331

לוח תאריכים להשוואה 338

רשימת המפות והאיורים 341

מפתח שמות אנשים ומקומות 343

מבוא

כל המתכונן כחזיון המופלא של תולדות עם-ישראל לדורותיהן מוכרח להתמודד עם בעייתן המרכזית, בעיית אחדותן ורציפותן: האם כל אלה הרואים עצמם יהודים ומכונים בפי זולתם בשם זה הם אכן בני עם אחד בכל ארצות פזורתם, עם שהתקיים ברציפות כמשך למעלה משלושת אלפים שנה? שכן על קביעה המוכנת מאליה לרובם הגדול של היהודים יצאו עוררים מכפנים ומבחוץ מזה זמן רב, החל מאנשי כת מדבר יהודה ותיאולוגים נוצריים במאות הראשונות לספירה המקובלת ועד למנהיגים סוציאליסטיים ותועמלנים סובייטים במאה שלנו. סטאלין, מי שעתיד היה להיות שליטה של רוסיה, כתב ב-1913 "על איזו 'שותפות גורל' וקשר לאומי ניתן לדבר, למשל, אצל יהודים גרוזינים, דגסטאנים (הרריים), רוסים ואמריקנים, המנוחקים לגמרי אלה מאלה, החיים בטריטוריות שונות והדוברים שפות שונות?"

אפשר, כמובן, להשיב, שעל טיעונים מיושנים אלה אכד הכלח לאחר הגורל המשותף הנורא, שייעדו הנאצים בשנות השואה ליהודים מארצות שונות שנתערבו בתרבויות שונות, ולאחר שיוצאי עשרות גלויות הקימו יחד את מדינתם המשותפת. אולם גם במדינת-ישראל אין אחדות דעים לגבי משמעותה ומהותה של שותפות זו. יש הגורסים שהממשיכים נאמנה את רציפות הקיום היהודי הם אלה בלבד המקיימים את מסורת אבותיהם על כל פרטיה ודקדוקיה, ואילו כל האחרים אומנם מזרע ישראל הם, אך אינם שותפים מלאים בשותפות ההיסטורית. גם בין נאמני המסורת מועדפים בעיני בעלי השקפה זו אלה שמנהגיהם וסדרי חייהם קרובים למה שהיה קיים בארצות מוצאם. לעומתם היו שטענו שיש להשתחרר מן המסורת הגלותית, רובה או כולה, ולחזור לשורשים 'הישראליים' או 'העבריים' והיו שגרסו אף 'הכנעניים'. והיו ששאפו להשתחררות זו לא למען שיבה אל עבר כל-שהוא אלא למען יצירת חברת מופת בעתיד, זו שתמזג בתוכה יסודות נבחרים מן המורשת ההיסטורית עם מיטב ההישגים של החברות המתקדמות, כפי שעוצבו על-ידי אומות אחרות.

פולמוסים אלה במדינת-ישראל הנכנית ובקרב בני חוץ-לארץ המתכוננים בנעשה בתוכה, כמפעל שכמעט אין לו אח ורע בתולדותיהן של חברות בני-אדם, אינם

מתנהלים על מי־מנוחות של התדיינות בין חכמים המתכוננים מרחוק בתהליכים מדיניים, חברתיים, כלכליים ותרבותיים המתרחשים נגד עיניהם, אלא על רקע מתחים וניגודים המאפיינים חברה מתהווה. בני הגלויות השונות, שהגיעו לישראל מי עם נכסים כל שהם ומי ללא רכוש כלל, עם מטען השכלתי שונה ומגוון, עם הרגלי חיים, סדרי משפחה, מסורת והווי נכדלים מאוד — ברור שיש להם סולם ערכים וסדר קדימה שונים לגבי מטרות חברתיות ותרבותיות שלעיתים קשה לגשר עליהם. בפולמוסים אלה ההסתמכות על 'לקחי ההיסטוריה', על סדרי החברה ועל ההתרחשויות בעבר ממלאת תפקיד לא מבוטל. לכן, חשיבות מיוחדת קיימת ללימוד העבר ההיסטורי היהודי במדינת־ישראל — גם לשם הכרה טובה יותר מצד כל יחיד את מוצאו, דתו ותרבותו, גם לשם גיבוש התודעה המשותפת כאומה והכרת מקומה בקרב אומות בנות תרבות וגם לשם סיוע בכירור המטרות הלאומיות המשותפות ודרכי השגתן.

אולם אחד הקשיים הגדולים בלימוד ההיסטוריה היהודית נעוץ בכך, שבהשוואה לאומות אחרות בנות תרבות החלו המחקר ההיסטורי והכתיבה ההיסטורית המדעית להתפתח בעם־ישראל בזמן מאוחר באורח יחסי והם התקדמו בצורה בלתי־שווה לגבי תקופות היסטוריות שונות בתולדות היהודים בארצות השונות. גרמו לכך סיבות שלא נדון בהן כאן. אולם עובדה היא, שתולדות היהודים במצרים, למשל, וכאגן היס־התיכון המזרחי והדרומי במאות ה־11–13 נחקרו ותוארו לאין ערוך טוב יותר מאשר תולדות היהודים במאות ה־17–19; ההיסטוריה של יהודי גרמניה כאלף השנים האחרונות נחקרה בצורה מפורטת מאוד ואילו ההיסטוריה של יהודי מרוקו ידועה אך מעט; ואפשר להרבות כדוגמאות נוספות. על דרך ההכללה ניתן לומר, שתולדות היהודים בארצות האיסלאם בשלהי ימי־הביניים ובעת־החדשה הן תחום שהמחקר בו הוא למעשה עתה רק בראשיתו. לכן יש בניסיון לתאר את תולדות היהודים בארצות האיסלאם החל בשלהי ימי־הביניים, על יסוד הישגי המחקר בשנים האחרונות, משום מפעל בעל חשיבות חינוכית ולאומית ממדרגה ראשונה.

שלושה גורמים השפיעו במידה ניכרת על עיצוב אורח חייהם של יהודי ארצות האיסלאם בעת־החדשה, על סדרי חברתם ועל אופי תרבותם: (א) המורשת הרוחנית והחברתית של קהילות ישראל בימי־הביניים, הן זו שנחגבשה כתחום שלטונו של האיסלאם והן זו שהובאה על־ידי מגורשי ספרד ופורטוגל, שחיו תחת שלטונם של מושלים נוצריים. בשני האזורים היו בימי־הביניים תקופות של פריחה ויצירה מפוארת ופירותיהן הונחלו לקהילות ישראל במזרח ובאירופה כאחד; (ב) המסגרת החוקמית־דתית שהגדירה את מעמדם של היהודים (ושל הנוצרים) 'הבלתי־מאמינים' בראשית שלטון האיסלאם — מסגרת שנשמרה בדרך כלל, אם־כך במידת נאמנות או קנאות שונה במדינות ובתקופות שונות, על־ידי כל השליטים המוסלמים —

מבוא

והטביעה חותמה על היהודים וסדרי חברתם; ג) התנאים הכלכליים, החברתיים והתרבותיים, בארצות האיסלאם השונות ובתקופות השונות, שהשפיעו על אופיה של החברה היהודית יותר מאשר עשתה זאת הסכיבה הנוכרית ככמה ממדינות אירופה בראשית העת-החדשה, כגלל המגע ההדוק יותר והיחסים החברתיים והתרבותיים הקרובים יותר שהיו קיימים בין יהודים ללא-יהודים ברוב ארצות האיסלאם. המחקר ההיסטורי המודרני מנסה לבחון את המשקל הסגולי של כל אחד מן המרכיבים הללו בחיי היהודים ועל-ידי זה לסייע בשחזור העבר ובתיאור נאמן של הרקמות הסבוכות של תולדות היהודים, בלי מגמות אפולוגטיות ובלי היוקקות לדימויים סטיריאוטיפיים. לכאורה פשוטה היא ההגדרה של 'ארצות האיסלאם', שהחיבור שלפנינו דן בתולדות היהודים בהן, אך למעשה כמעט כל המדינות שבהן מדובר, ולעיתים אף אזורים גיאוגרפיים שבתוך המדינות, היוו בתקופות היסטוריות שונות יחידות לעצמם מבחינות הרבה וייחודם נתן אותותיו בחיי היהודים בהם. לכן נתחלקו הדיון ואוסף המקורות המלווה אותו לשלוש חטיבות עיקריות — הקיסרות העות'מאנית, כלומר, תולדות היהודים בקידמת-אסיה ובחלק מן הכלקן, בסוריה ובארץ-ישראל; אפריקה הצפונית: 'המגרב' ('המערב'), מן האוקיאנוס האטלנטי ועד ללבנט; ו'המזרח', הכולל את הארצות הדוברות פרסית (איראן, אפגניסטן, בוכרה, כורדיסטן), את עיראק ואת תימן. כאמור, גם בתוך החטיבות הללו שררו לעיתים תנאים מגוונים והיו קהילות ישראל שהתפתחותן היתה שונה מזו של האחרות. בייחוד מאפיין מצב זה את מצרים, שלאורך הדורות היתה חטיבה לעצמה מבחינה יהודית, והיו זמנים שחיי היהודים בארץ-ישראל ואף בסוריה נקבעו על-פי הדגם המצרי; את עיראק, שלקהילות ישראל בה היתה השפעה במקומות שונים; ובודאי את יהדות תימן, על ייחודה התרבותי והחברתי. יחד עם זאת, דווקא העיון במקורות מצדיק את החלוקה שקבעו מחברי ספר זה, חלוקה שתקל את ראיית הדומה והשונה שבתולדות קהילות ישראל תחת שלטון האיסלאם.

לגבי כל אחת מחטיבות גיאוגרפיות אלו מתארים המחברים את המסגרת המדינית שבה חיו ופעלו קהילות ישראל, את מעמדן החוקי של היהודים ואת פעילותן הכלכלית. פרק מרכזי ככל אחת מן החטיבות הוא הארגון הפנימי היהודי, הן כגוף מתווך בין השליטים לבין היהודים בענייני מיסוי וייצוג ענייניהם והן כסמכות מארגנת ומכוונת את סדרי החברה היהודית על כל גילוייה — סדרי בית-הכנסת, עשיית דין, שמירה על משמעת פנימית, דאגה לחינוך, ענייני צדקה, קשרים עם קהילות אחרות בתוך המדינה ומחוצה לה ותמיכה ביישוב היהודי בארץ-ישראל. דיון מיוחד הוקדש לזרמים הרוחניים ביהדות, ליצירה וליוצרים — גדולי התורה, הרבנים והחכמים — וכן להשפעת הקבלה והשבתאות. דיון מקביל זה מבליט הן את המשותף והן את המיוחד שבתולדות כל אחת מן הקהילות.

העולה מן התיאור הוא הדמיון הרב שבמעמד קיבוצי היהודים השונים ואף בתפקיד שהם מילאו בחברה הלא־יהודית, וכן בדפוסיים הקבועים — ולעיתים הנוקשים — של סדרי הארגון היהודי הפנימי, ולעומתם הגיוון היחסי של היצירה הרוחנית בתקופות השונות והעליות והמורדות בה. ברור שקהילות ישראל בארצות האיסלאם בעת־החדשה אינן מגיעות לעוצמת היצירה וגיוונה בתחום ההגות הדתית והחברתית ולהישגים הספרותיים שציינו את יהדות ארצות האיסלאם בימי־הביניים. אולם גם במאות ה־16–19 הפעילות הרוחנית בקהילות אלו היא אינטנסיבית מאוד. מאידך גיסא, אחרי ירידת חשיבותו של המרכז הקבלי בצפת במאה ה־16 וכיחוד לאתר כשולן התנועה השבתאית, וכנראה במידה לא מבוטלת בשל כך, פחתה השפעתה של יהדות ארצות האיסלאם על התפתחויות רוחניות וחברתיות של כלל קהילות ישראל בעולם. גם החלשת הקיסרות העות'מאנית והתעצמות מדינות אירופה מבחינה מדינית וכלכלית במאות הללו העלו באורח יחסי את משקלם והשפעתם של היהודים בתוכן, אף באלו מהן שמעמדם החוקי והחברתי של היהודים היה בהן כשפל המדרגה. נוספה על כך ההתפתחות הדמוגרפית המהירה של היהודים בארצות אירופה: כאמצע המאה ה־17 הם היו עדיין כמחצית בלבד מן היהודים בעולם ואילו בראשית המאה ה־19 חלקם עלה ל־80%. אולם, האם הביאו תהליכים אלה לכך שנוצרו שני מסלולים שונים בתולדות היהודים, בהתפתחות קהילות ישראל: מסלול של אלו שבארצות האיסלאם ומסלול של אלו שבארצות הנוצרים? האחדות של ההתפתחות ההיסטורית היהודית בכל התפוצות, שלמרות השוני והגיוון הרב במצב היהודים בארצות השונות, בולטת לעין ומוסכמת על הכל בימי־הביניים; האם היא הגיעה לקיצה בעת־החדשה?

המחקר ההיסטורי, שאינו מושפע מטיעונים אידיאולוגיים, חייב להשיב על שאלה זו בשלילה. מן התיאור והתעודות המובאים בספר זה מתברר שיש דפוסי התפתחות ותהליכים חברתיים בקהילות ישראל בארצות האיסלאם הממשיכים את אלה שאִפיינו את קהילות ישראל בימי־הביניים והדומים לאלה של קהילות היהודים בארצות הנוצרים בזמן החדש. השוני הבולט אינו דווקא בצורות ההתארגנות היהודית, בפעילותם של היהודים בחברה הלא־יהודית או במעמדם בה, אלא בזמן של התמורות בלבד. גם בקהילות ישראל באירופה לא הופיעו התהליכים המאפיינים את הזמן החדש — ריבוי מספרי, פעילות כלכלית הקשורה בהתפתחות קפיטאליסטית, חדירת השפעת התרבות האירופית המודרנית — ככל הקיבוצים היהודיים בעת ובעונה אחת. הראשונים לקליטת השפעות היו קהילות מגורשי ספרד בצפון אירופה, ולאחריהן הקיבוצים היהודיים באיטליה, בצרפת (וגם שם כראש וראשונה בין יוצאי חצי־האי האיברי שהתיישבו בדרומה) ובגרמניה. ההשכלה, כזרם רוחני בין יהודי גליציה ורוסיה, הופיעה כמה עשרות שנים אחרי התהוות מרכז

המשכילים בברלין, ואילו בקהילות היהודיות שבמצרים, כאלג'יריה, בלֶבַנט וב'מזרח', היא הופיעה רק במחצית השנייה של המאה ה-19, בעיקר עם התפשטות השפעתה ופעילותה של חברת כ"ח.

מכל אלה ניתן ללמוד, שלמרות השפעתם הרבה של התנאים המקומיים ושל תרבות ארצות ישיבתם של היהודים על אורח־חיייהם ועל מקורות מחייתם, השפעה המתעצמת דווקא בעת החדשה, עדיין רב מאוד משקלה של המורשת ההיסטורית של העם היהודי הן בתחום הארגון הפנימי והן ביצירה הרוחנית. יסודות אלה מחזקים את הקשרים שבין הקהילות היהודיות והקיבוצים היהודיים בארצות השונות; בין אלה חזק במיוחד הקשר לארץ־ישראל כמוקד לתקוות העתיד, אפילו בתקופות רגיעה של השאיפות המשיחיות. הכמיהה לארץ־הקודש, החמיכה ביישוב ארץ־ישראל והעלייה אליה הן מרכיב חשוב ביותר בזיקה ההדדית שבין הקיבוצים היהודיים בארצות השונות ובאחדותה של ההתפתחות ההיסטורית של העם בעת־החדשה, וכייתור כמאה ה-19. בכרך השני המתוכנן של הספר הזה, שיתאר את תולדות היהודים בארצות האיסלאם מאמצע המאה ה-19 עד הקמת מדינת־ישראל, יוקדש מקום נרחב יותר לקשר של יהודי הארצות הללו לארץ־ישראל.

דומה, שחקר תולדות היהודים בארצות האיסלאם בעת־החדשה, הנמצא עדיין בשלבים התחלתיים, מושפע מאוד ממגמות אפולוגטיות ואידיאולוגיות, ולעיתים, כפי שקורה גם בהיסטוריוגרפיה של אומות אחרות בשלבי ההתגבשות הלאומית, מכליט יסודות מקומיים או קבוצתיים. אנו תקווה שספר מסכם זה יתרום את תרומתו לראייה היסטורית אובייקטיבית של תולדות קהילות ישראל בארצות האיסלאם כחלק מהותי של תולדות ישראל בכללותן, באחדותן וברציפותן. אולם ראייה זו אינה צריכה לטשטש את ייחודן של תולדות ישראל בארצות האיסלאם — ייחוד המתבטא בדרכן ההיסטורית האופיינית להן — את יצירתן התרבותית הסגולית ואת דרכי התפתחותן החברתית, שיסודות מסורתיים ומלכדים מילאו בהן תפקיד רב לאין־ערוך לעומת ההתפתחות הדינמית יותר ומלאת המאבקים והסתירות של הקיבוצים היהודיים במדינות אירופה.

חלק ראשון

המרכזים היהודיים באסיה

מאת יוסף טובי

